

ΧΡΟΝΟΣ, ΠΕΙΘΑΡΧΙΑ ΚΙ Ο ΠΟΛΕΜΟΣ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΟΥΣ

«Να κηρύξουμε τον πόλεμο στον χρόνο!», διακήρυττε μία περίεργη αφίσα στους τοίχους της Θεσσαλονίκης το φθινόπωρο του 2019. Κι αν κάποιος απόρησαν με την επιλογή ενός τέτοιου συνθήματος (αντί ενός πιο συνηθισμένου τύπου «να πάρουμε πίσω τον κλεμμένο χρόνο»¹), τα πράγματα είναι πολύ πιο απλά απ' όσο φαντάζονται: πίσω από το συγκεκριμένο σύνθημα, δεν κρύβεται τίποτα άλλο από την ίδια την καθημερινή ζωή –και τις συγκρούσεις που αυτή εμπεριέχει. Ο «πόλεμος στον χρόνο» είναι η αντίσταση ενάντια στην εντατικοποίηση και το άγχος των υφιστάμενων ρυθμών ζωής· η αμφισβήτηση των γονεϊκών, αλλά και προσωπικών, προσδοκιών που στριμώχνονται ανάμεσα στα «θέλω» και τα «πρέπει»· ο αγώνας ενάντια στον εκβιασμό της μισθωτής εργασίας και τον μαρασμό του ελεύθερου, δημιουργικού χρόνου. Ο «πόλεμος στον χρόνο» είναι μία κουβέντα για το ίδιο το κίνημα, την πολιτικοποίηση και πώς αυτή εκλαμβάνεται σε σχέση με τις απαιτήσεις της ηλικίας των υποκειμένων, μία συζήτηση για το νόημα της επανάστασης της καθημερινής ζωής σ' αντιπαράθεση μ' ένα αιώνιο «μετά» της αριστεράς.

Κομμάτι της προσπάθειας ώστε ν' ανοιχτούν με συστηματικό τρόπο τα παραπάνω ζητήματα, ήταν και η εκδήλωση «Χρόνος, πειθαρχία κι ο πόλεμος εναντίον τους» που διεξήχθη στην κατάληψη Φάμπρικα Υφανέτ τον Φλεβάρη του 2020. Η ημερομηνία λογικά θα μείνει στην ιστορία –κι αυτό όχι λόγω της συγκεκριμένης εκδήλωσης φυσικά. Όπως

1. Αυτή η επιλογή δεν έγινε τυχαία. Η διαφοροποίηση των δύο συνθημάτων κατά κάποιον τρόπο δηλώνει και μία άτυπη διαφορά ανάμεσα στην αντίσταση στον χρόνο και στην αντίσταση στον *περιορισμό* του χρόνου. Όπως θα δούμε και παρακάτω στο κείμενο, αυτή η διαφοροποίηση συμβολίζει και μία ιστορική μετατόπιση στην ίδια την κίνηση των προλεταρίων: από μία αρχική, συνολική άρνηση της αντίληψης του αστικού χρόνου, στους μετέπειτα αγώνες για τη διάρκεια της εργάσιμης ημέρας – αφού η κυριαρχία της πειθαρχίας του χρόνου ήταν πλέον κάτι αδιαμφισβήτητο πάνω στις ζωές τους.

γνωρίζουμε όλοι και όλες, λίγες μόλις μέρες μετά εμφανίστηκε το πρώτο κρούσμα κορονοϊού στην Ελλάδα, με αποτέλεσμα οι ζωές των περισσότερων από εμάς (αν όχι όλων) ν' αλλάξει σε τρομακτικό βαθμό. Αποτελεί τραγική ειρωνία, ότι τη μία μέρα συζητάγαμε θεωρητικά περί χρόνου, εργασίας, πειθαρχήσεων κλπ, και την επόμενη ήρθαμε αντιμέτωποι με αυτό που κάποιοι ονόμασαν «παύση» του χρόνου, κι άλλες «fast forward», με την τηλεργασία και την τηλεκπαίδευση που έμοιαζαν να επαναπροσδιορίζουν τις έννοιες του «ελεύθερου» χρόνου, του 8-ώρου και του διαλείμματος, καθώς και μ' ένα σωρό άλλους καινούριους κανονισμούς και διατάξεις που επανανοηματοδότησαν την εργασιακή και διαπροσωπική μας συμπεριφορά, την υποκειμενική μας αντίληψη για το χρόνο κ.ά. Έναν ολόκληρο χρόνο μετά, η (προφορική) εισήγηση της συγκεκριμένης εκδήλωσης και η συζήτηση που ακολούθησε ίσως και να μοιάζουν ξεπερασμένες από την ίδια την πραγματικότητα, μιας κι αυτές περιορίστηκαν σε συγκεκριμένες θεματικές, όπως το πώς και για ποιους λόγους ιστορικά άλλαξε η αντίληψη των ανθρώπων για τον χρόνο –εστιάζοντας κυρίως στη μετάβαση από τον κυκλικό στον γραμμικό χρόνο που γνωρίζουμε όλοι σήμερα, στα πλαίσια της μετάβασης, δηλαδή, στο σημερινό, βιομηχανικό, καπιταλιστικό μοντέλο. Γνωρίζουμε ότι η ανάπτυξη της βιομηχανικής² κοινωνίας έφερε και μία βαθιά αναδιάρθρωση των εργασιακών συνθηκών –καινούριες πειθαρχίες, καινούρια κίνητρα, καινούριο ρόλοι. Αυτό που θέλαμε να εξετάσουμε πριν έναν χρόνο ήταν το σε ποιο βαθμό όλα τα παραπάνω συνδέονται με τον τρόπο που ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται τον χρόνο. Πώς αυτό επηρέασε την πειθαρχία στους εργασιακούς χώρους αλλά και υπόρρητα τις καθημερινές δραστηριότητες. Το κείμενο που ακολουθεί αποτελεί μία ελαφρώς επεξεργασμένη εκδοχή της εισήγησης της εκδήλωσης, χωρίς να λαμβάνει υπόψη του τις αλλαγές που έφερε ο Covid-19 στις ζωές μας – κάτι που, από τη μία, μπορεί να το κάνει ελλιπές μέχρι ένα σημείο, από την άλλη, μπορεί να είναι η αφορμή που χρειαζόμαστε, ώστε στο άμεσο μέλλον να ξαναπιάσουμε το ζήτημα κι από άλλες σκοπιές...

Ξεκινώντας, πρέπει να ξεκαθαρίσουμε ότι αυτό που χαρακτήριζε παλιότερα κοινωνικά σύνολα, ήταν η αντίληψη ενός *κυκλικού*, και όχι *γραμμικού* χρόνου. Πιο συγκεκριμένα, αν με την έννοια του γραμμικού (ή αφηρημένου) χρόνου εννοούμε μία ανεξάρτητη μεταβλητή που συνεχώς προοδεύει ομοιόμορφα (μία ακολουθία σταθερών μονάδων), ο κυκλικός χρόνος έχει στη βάση του μία *εξαρτημένη* μεταβλητή: εξαρτημένη από διάφορες συναρτήσεις γεγονότων: επαναλαμβανόμενους φυσικούς κύκλους (μέρες, σεληνιακοί κύκλοι, εποχές), περιοδικότητες (ο κύκλος των ποιμενικών εργασιών, το λεγόμενο «ρολόι – κοπάδι»), έργα ή διαδικασίες της ανθρώπινης ζωής (π.χ. τα αγροτικά ή και οικιακά καθήκοντα) κλπ. Πρωταρχικό ρόλο θα παίξουν οι καθορισμοί που επιβάλλουν οι ρυθμοί της φύσης: ο ρυθμός των παλιρροιών για τους ψαράδες και όσους έπρεπε να ταξιδέψουν στη θάλασσα³, οι βροχοπτώσεις για τους αγρότες, οι ζωικοί αναπαραγωγικοί μήνες για τους κτηνοτρόφους. Ένας άλλος καθοριστικός παράγοντας αποτέλεσε και ο ιδεολογικός μηχανισμός της θρησκείας –κι αυτό μ' έναν διττό τρόπο. Από τη μία (και μιλώντας σ' ένα πιο πρακτικό επί-

2. Πρέπει να σημειωθεί ότι ενώ πολλοί συνηθίζουν να δίνουν σε έννοιες τύπου «εκβιομηχάνιση» κλπ. μία ουδέτερη, αποκλειστικά τεχνολογική σημασία, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι μιλάμε για διαδικασίες *κοινωνικές*, που περιλαμβάνουν τρόπους διακυβέρνησης, σχέσεις ιδιοκτησίας, θρησκευτικούς θεσμούς κ.ά. Αυτό που μας ενδιαφέρει να εξετάσουμε, στην προκειμένη, δεν είναι οι αλλαγές στις κατασκευαστικές τεχνικές που έφεραν αλλαγές στο συγχρονισμό της εργασίας και στον τρόπο μέτρησης του εμπειρικού χρόνου, αλλά το πώς οι *άνθρωποι* έζησαν αυτές τις αλλαγές, πώς αντιστάθηκαν ή αποδέχτηκαν αυτήν τη μετάβαση.

3. Σε μία μαρτυρία του 1845 διαβάζουμε ότι το *Δικαστήριο του Ναυαρχείου λειτουργούσε διαρκώς «γιατί οι ξένοι, οι έμποροι και οι ναυτικοί γενικά είχαν να κάνουν με τους ανέμους και τις παλίρροιες και δεν μπορούσαν να προσαρμοστούν, χωρίς βαριές απώλειες και χωρίς σοβαρές καταστροφές, σε αυστηρά καθορισμένα ωράρια λειτουργίας των δικαστηρίων»* (Ε.Π. Τόμσον «Χρόνος, εργασιακή πειθαρχία και βιομηχανικός καπιταλισμός», Νησίδες, 1994). Βλέπουμε, δηλαδή, πώς η διευθέτηση του κοινωνικού χρόνου σ' ένα λιμάνι ακολουθούσε τους ρυθμούς της θάλασσας.

πεδο) πρέπει ν' αναφερθούμε στις λεγόμενες «κανονικές ώρες» της εκκλησίας (*horae canonicae*), δηλαδή εκείνον τον τρόπο μέτρησης του χρόνου που βασιζόταν πάνω στις διάφορες εκκλησιαστικές λειτουργίες και τα κατάλοιπά του φαίνονται ακόμα και σήμερα⁴. Στα μεσαιωνικά μοναστήρια, για παράδειγμα, η χρονική πειθαρχία ήταν πολύ αυστηρή: οι μοναχοί δίνανε μεγάλη έμφαση στην ακρίβεια, ώστε να οργανώνουν τις προσευχές και τις εργασίες τους, τις ώρες του φαγητού και του ύπνου, κι αυτό φαίνεται ότι μακροπρόθεσμα έπαιξε κι έναν ρόλο στη βελτίωση των τεχνικών μέτρησης του χρόνου. Από την άλλη, η εγκαθίδρυση της θρησκευτικής (και ειδικά της χριστιανικής) αφήγησης στον δυτικό κόσμο είχε ως αποτέλεσμα και την υιοθέτηση για πρώτη φορά της γραμμικής αντίληψης του χρόνου. Για να επιτευχθεί όμως αυτό, καταβλήθηκε μεγάλη προσπάθεια από πλευράς της χριστιανικής θεολογίας, ώστε να δημιουργηθούν οι απαραίτητες συνδέσεις με το παρελθόν, διεκδικώντας τη συνέχεια της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και προσδίδοντάς της στοιχεία αιωνιότητας, για να νομιμοποιηθεί η θρησκευτική εξουσία στο παρόν. Σημαντικότερο διακύβευμα, ωστόσο, αποτέλεσε η κυριαρχία στο μέλλον μέσω της χριστιανικής εσχατολογίας και της εγκαθίδρυσης σχημάτων προσμονής ενός καλύτερου μέλλοντος, με τελικό ορίζοντα την ημέρα της κρίσης. Η πίστη, δηλαδή, στο παρόν ενισχύεται μέσω της υπόσχεσης ότι κάποια στιγμή στο μέλλον θα εκπληρωθεί η διαρκής προσμονή της δευτέρας παρουσίας, της μεταθάνατον ζωής, της αποκάλυψης, του παραδείσου κλπ, δομώντας, έτσι, μία γραμμική αντίληψη του χρόνου. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, ωστόσο, θα πρέπει ν' ανοίξουμε μία παρένθεση:

Σε διάφορες από τις περιπτώσεις, στις οποίες αναφερόμαστε, υπήρχε ένας ξεκάθαρος διαχωρισμός ανάμεσα στο «κοσμικό» ημερολόγιο και το ημερολόγιο της εξουσίας (και δη της *θρησκευτικής* εξουσίας). Από τη στιγμή που η πολιτική εξουσία έπρεπε να συνδεθεί/ ταυτιστεί με τη θρησκευτική εξουσία, έγινε απαραίτητο να κωδικοποιηθούν και οι ήδη – υπάρχοντες μύθοι, να κατασκευαστεί, δηλαδή, μία γενεολογική αλυσίδα που συνέδεε κατευθείαν τον βασιλιά με τον μυθικό προπάτορα. Έτσι, γεννήθηκαν οι «ιστορίες των βασιλέων» (η πρώτη μορφή γραπτής ιστορίας) και ο χρόνος έγινε μία *υπερβατική αρχή*, κωδικοποιημένος σε κανόνες, με την έννοια ότι, από τη μία, νομιμοποιούσε την κάθε εξουσία (δηλαδή έδινε μία ιδεολογική στήριξη σ' αυτούς που εμφανίζονταν ως οι αυθεντίες της γνώσης, οι κάτοχοι της ιστορίας), κι από την άλλη, ρύθμιζε την καθημερινή ζωή π.χ. θεσπίζοντας κανόνες, ώστε ο κάθε θεός ή επί γης αφέντης να λατρεύεται με τον σωστό τρόπο, στο σωστό μέρος, τη σωστή χρονική στιγμή. Θα πρέπει να σημειωθεί, ωστόσο, ότι οι θεσμοί που διατηρούν την εξέλιξη αυτού του χρόνου, διαχειρίζονται κάτι που αφήνει σχεδόν αμετάβλητο το υπόβαθρο της κοινωνίας, καθώς ο χρόνος της εξουσίας είναι διαχωρισμένος από άλλους τρόπους συλλογικής οργάνωσης του χρόνου που επικρατούσαν με την επαναλαμβανόμενη αναπαραγωγή της βάσης της κοινωνικής ζωής. Κλείνει η παρένθεση.

Η κοινή συνισταμένη σε όλα τα παραπάνω παραδείγματα, και σημαντικός διαφοροποιητικός παράγοντας σε σχέση με σήμερα, είναι ότι, αν σήμερα πιστεύουμε ότι τα διάφορα γεγονότα *εμφανίζονται* μέσα στον χρόνο, τότε υπήρχε μία αντίληψη ότι τα *γεγονότα* είναι αυτά που δομούν και καθορίζουν το χρόνο –γεγονότα που μπορούσαν να περάσουν στη συλλογική μνήμη και επηρέαζαν και την καθημερινή ζωή. Οι διάφορες τοπικές γιορτές και τα πανηγύρια, η τέλεση των θρησκευτικών καθηκόντων, η παρατήρηση των φυσικών φαινομένων και η σύνδεση τους με τις καθημερινές ασχολίες, ήταν στοιχεία που όχι μόνο προσδιόριζαν χρονικότητες, αλλά είχαν τη δύναμη να διαμορφώνουν το ίδιο το πλαίσιο

4. Βλέπε, για παράδειγμα, τις ώρες των ακολουθιών στην ορθόδοξη εκκλησία (1η, 3η, εσπερινός κλπ.) ή τον τρόπο μέτρησης του 24ώρου στο Άγιο Όρος που ακόμα ακολουθεί τη βυζαντινή ώρα, η οποία σηματοδοτείται από την ανατολή και τη δύση του ηλίου και μετακινείται ανά την εποχή.

αναφοράς – τον κόσμο γύρω μας⁵. Έτσι, υπήρχε «καλός» και «κακός» χρόνος, «ιερός» και «μη ιερός», η ρύθμιση και μέτρηση του οποίου επηρεαζόταν άμεσα από την επίδραση μίας σειράς χρονικών σημείων, που σηματοδοτούσαν την τέλεση συγκεκριμένων δραστηριοτήτων.

Ένα δεύτερο κοινό χαρακτηριστικό των παραπάνω περιπτώσεων, είναι ότι ο χρόνος μετριόταν σε *μεταβαλλόμενες*, και όχι σταθερές, μονάδες, από την άποψη ότι αυτός οριζόταν σύμφωνα με τη διάρκεια της ημέρας, που με τη σειρά της καθοριζόταν από την ανατολή και τη δύση του ηλίου –στιγμές μεταβλητές ανά την εποχή. Αυτός ο τρόπος μέτρησης του χρόνου, δηλαδή με μεταβλητές μονάδες, κυριαρχούσε και ήταν κοινό γνώρισμα στην αρχαία Ελλάδα και τη ρωμαϊκή περίοδο, στον ισλαμικό κόσμο και την Ινδία ή την Κίνα, καθώς και στη μεσαιωνική Ευρώπη μέχρι και τον 14^ο αιώνα –όταν και ο γραμμικός χρόνος ως *ιστορικό φαινόμενο* αρχίζει να κυριαρχεί, με τα πρώτα δημόσια ρολόγια σε εκκλησίες και πλούσιες πόλεις να σηματοδοτούν αυτήν τη μετάβαση.

Το ερώτημα που θέλουμε να εξετάσουμε στην προκειμένη, είναι *γιατί γεννήθηκε* αυτή η ανάγκη επαναπροσδιορισμού της έννοιας του χρόνου. Κι εδώ, λοιπόν, όπως και σε άλλες περιπτώσεις, θα επιχειρήσουμε να απαντήσουμε εξετάζοντας τον μετασχηματισμό των *κοινωνικών σχέσεων*: πιο συγκεκριμένα, η ιστορική καταγωγή της γραμμικής έννοιας του χρόνου θα πρέπει να αναζητηθεί στην προϊστορία του καπιταλισμού (τον ύστερο Μεσαίωνα⁶) και να ιδωθεί σε συνάφεια με την εξάπλωση των καθορισμένων από το εμπόρευμα κοινωνικών σχέσεων και της μισθωτής εργασίας –γεγονότα που το καθένα με τον τρόπο του συνετέλεσε στην ανάπτυξη της αστικής ακρίβειας και της ορθολογικοποίησης της καθημερινής ζωής.

Ωστόσο, θα πρέπει να γίνει μία σημαντική παρατήρηση σ' αυτό το σημείο: η εξάπλωση και η ηγεμονία των ρολογιών και της πειθαρχίας τους δεν ήταν η αιτία της εμφάνισης του γραμμικού χρόνου –αυτός δεν οφειλόταν στην τεχνολογική ανάπτυξη. Μάλλον το αντίθετο συνέβη: *η ίδια η εμφάνιση του μηχανικού ρολογιού* πρέπει να γίνει κατανοητή μέσα σε μία κοινωνική διαδικασία –την οποία με τη σειρά της ενδυνάμωσε σε μεγάλο βαθμό,

5. Σήμερα θεωρείται αυτονόητο ότι *την άνοιξη έρχονται τα χελιδόνια* ή ότι οι σολωμοί *μεταναστεύουν το φθινόπωρο*. Η προσέγγιση που περιγράφουμε στο κείμενο, θα έκανε μία κρίσιμη αντιστροφή: η άνοιξη έρχεται *όταν* έρχονται τα χελιδόνια, και έχουμε φθινόπωρο *επειδή* βλέπουμε τους σολωμούς να ανεβαίνουν το ποτάμι.

6. Πρέπει να σημειωθεί, ωστόσο, ότι μπορεί να λέμε ότι ο γραμμικός χρόνος εμφανίστηκε στον ύστερο Μεσαίωνα, αλλά αυτός γενικεύτηκε πολύ αργότερα. Όχι μόνο η αγροτική ζωή συνέχισε να κυβερνάται από τους ρυθμούς των εποχών, αλλά ακόμα και στις πόλεις, ο γραμμικός χρόνος αφορούσε μόνο τις ζωές των εμπόρων και τον (σχετικά μικρό για αρκετά χρόνια) αριθμό των μισθωτών. Επιπλέον, να έχουμε υπόψη και ότι ο γραμμικός χρόνος παρέμεινε *τοπικός* χρόνος για αιώνες – το ότι μεγάλες περιοχές μοιράζονται τον ίδιο χρόνο είναι μια πολύ πρόσφατη εξέλιξη. Γενικά η εξέλιξη και παγίωση του γραμμικού χρόνου ως η κυρίαρχη μορφή χρόνου είναι στενά συνδεδεμένη με την εξέλιξη και παγίωση του καπιταλισμού ως μορφή ζωής. Έγινε όλο και περισσότερο επικρατούσα, όσο η εμπορευματική μορφή γινόταν η κυρίαρχη δομική μορφή της κοινωνικής ζωής στο πέρασμα των χρόνων. Χαρακτηριστικό, επίσης, αποτελεί ότι την περίοδο της νεωτερικότητας ο καθορισμός του χρόνου υπόκειται σε διακρατικές ρυθμίσεις, όπως για παράδειγμα οι ζώνες ώρας ή το θερινό/χειμερινό ηλιοστάσιο, οι οποίες απαιτούν μία αρκετά διευρυμένη συνεννόηση με σκοπό αφενός τη ρύθμιση του χρόνου ή της ώρας, αλλά και τον συντονισμό όλων των ανθρώπων σε ένα ενιαίο σύστημα μέτρησης. Όσον αφορά το τελευταίο, μπορούμε επιπλέον να παρατηρήσουμε την πλήρη αυτοματοποίηση της ρύθμισης της ώρας, μέσω του αυτόματου – διαδικτυακού συγχρονισμού των τηλεφώνων και λοιπών συσκευών μας, η οποία συνεπάγεται πλέον την αδυναμία να ξεγλιστρήσουμε από τον χρόνο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ότι πλέον δικαιολογίες όπως «το ρολόι μου πάει πίσω» για να αργήσουμε στη δουλειά ή το μάθημα μοιάζουν βγαλμένες από άλλη εποχή.

βέβαια. Με άλλα λόγια, ισχυριζόμαστε ότι τέτοιου είδους αλλαγές πρέπει να κατανοούνται *κοινωνικά* και όχι ως ένα απλό, «ουδέτερο» αποτέλεσμα της τεχνολογίας ή της επιστημονικής εξέλιξης. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα που άπτεται του θέματος μας, μας βοηθάει να καταλάβουμε περισσότερο αυτό το σημείο: η Κίνα, σ' αντίθεση με τη μεσαιωνική Ευρώπη, είχε εφεύρει από νωρίς ένα σύστημα υδρορολογίων που μπορούσαν να μετρήσουν σταθερές, και όχι μεταβλητές, ώρες. Ακόμη, μηχανικά ρολόγια από τη Δύση εισήχθησαν στην Κίνα στα τέλη του 16^{ου} αιώνα. Ωστόσο και στις δύο περιπτώσεις η γνώση και η τεχνική αυτή αφορούσαν αποκλειστικά την αυτοκρατορική αυλή (θεωρούνταν ακόμη και κάτι σαν «παιχνίδια») και δεν είχαν καμία κοινωνική επίδραση στην οργάνωση της καθημερινής ζωής –δεν είχαν καμία *πρακτική σημασία*. Ούτε η ζωή, ούτε η εργασία στην Κίνα οργανώθηκαν πάνω στη βάση σταθερών χρονικών μονάδων ή δεν κατέληξαν να οργανωθούν έτσι εξαιτίας της εισαγωγής του μηχανικού ρολογιού. Αυτό έγινε πολύ αργότερα για άλλους λόγους. Μία αντίστοιχη περίπτωση ισχύει και για την Ιαπωνία: ακόμα και μετά την εισαγωγή του μηχανικού ρολογιού, οι Ιάπωνες κατάφεραν να το τροποποιήσουν, ώστε αυτό να δείχνει τις παραδοσιακές, μεταβλητές ώρες. Η υιοθέτηση, τελικά, των σταθερών ωρών στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, ήρθε ως αποτέλεσμα ενός συνολικότερου προγράμματος που προσπάθησε να προσαρμόσει τη χώρα οικονομικά, κοινωνικά και επιστημονικά στο καπιταλιστικό μοντέλο.

Τι συνέβη, λοιπόν, στην Ευρώπη την περίοδο που μελετάμε; Ποιο ήταν το *καινούριο μοντέλο* και πώς κυριάρχησε επί του παλιού;

Πρώτα απ' όλα, αυτό που συνέβη ήταν μία *αλλαγή κυριαρχίας*. Αναφέραμε πριν ότι τα πρώτα μέρη που χρησιμοποίησαν ευρέως τις δυνατότητες του ρολογιού για να οργανώσουν με πειθαρχία την καθημερινή ζωή (για διαφορετικούς λόγους το καθένα) ήταν οι πόλεις και τα μοναστήρια. Ωστόσο, το σύστημα των σταθερών ωρών που γνωρίζουμε σήμερα, γεννήθηκε μόνο στις πόλεις, με την εκκλησία να ενδιαφέρεται μεν για τη μέτρηση του χρόνου, αλλά χωρίς να έχει σκοπό να αλλάξει το παλιό σύστημα των μεταβλητών («κανονικών») ωρών. Οι πόλεις, από την άλλη πλευρά, καμία ανάγκη δεν είχαν για τη διατήρηση αυτού του συστήματος, κι έτσι μπόρεσαν να εκμεταλλευτούν πλήρως την εφεύρεση του μηχανικού ρολογιού εισάγοντας ένα νέο σύστημα ωρών. Μπορούμε να πούμε, δηλαδή, ότι αυτή η αλλαγή συνδέεται με τη μετάβαση από μία *εκκλησιαστική* σε μία *αστική* διαίρεση του χρόνου: από το χρόνο της *εκκλησίας* στο χρόνο των *εμπόρων* –μία αλλαγή που συνδέεται με την άνθιση της ανερχόμενης αστικής τάξης. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε πολλές πόλεις οι καινούριοι πύργοι – ρολόγια ανεγέρθηκαν απέναντι από τα καμπαναριά των εκκλησιών, συμβολοποιώντας έτσι τη βίαιη απόσπαση της ηγεμονίας που μέχρι τότε ανήκε στην εκκλησία, από μία νέα κοινωνική τάξη που έπαιρνε σιγά – σιγά τον πολιτικό, αλλά και κοινωνικό, έλεγχο των πόλεων. Γιατί όταν λέμε ότι αυτή η νέα μορφή χρόνου εδράζεται στις νέες, εμπορευματικές κοινωνικές σχέσεις, δεν εννοούμε μόνο την εμπορευματική παραγωγή (για την οποία θα μιλήσουμε εκτενέστερα παρακάτω), αλλά και την εμπορευματική κυκλοφορία (οργάνωση των δικτύων, διάρκεια των ταξιδιών, οργάνωση της καθημερινότητας γενικά κλπ.). Κάποιοι από τους ρόλους των δημόσιων ρολογιών, για παράδειγμα, ήταν να χτυπάνε κάθε βράδυ στις 20:00 και κάθε πρωί στις 04:00, ώστε ο εργαζόμενος πληθυσμός να καταλαβαίνει πότε είναι η κατάλληλη στιγμή να αποσύρεται και να ξυπνάει προς όφελος μίας υγιούς οικιακής οικονομίας και μεγαλύτερης εργασιακής απόδοσης –σ' αντίθεση μ' ό,τι γινόταν μέχρι τότε που η εργασιακή ημέρα οριζόταν από την ανατολή και τη δύση του ηλίου. Άλλες φορές σηματοδοτούσαν το άνοιγμα και το κλείσιμο διαφόρων αγορών, ανήγγειλαν διάφορες συναθροίσεις, σηματοδοτούσαν τη νυχτερινή απαγόρευση κυκλοφορίας ή την ώρα μετά από την οποία απαγορευόταν το σερβίρισμα αλκοόλ κλπ.

Αλλά ας εστιάσουμε στον παράγοντα που διαμόρφωσε τον τρόπο αντίληψης του χρόνου όσο κανένας άλλος –αυτόν της *μισθωτής εργασίας*. Μέχρι τότε, ο κυρίαρχος τρόπος μέτρησης του χρόνου σε αγροτικές ή χωριάτικες και οικιακές βιοτεχνίες ήταν ένας τρόπος μέτρησης «με βάση τη δουλειά που πρέπει να γίνει». Μία βασική παρατήρηση γι' αυτόν τον τρόπο αντίληψης του χρόνου, είναι ότι ο διαχωρισμός ανάμεσα σε «εργασία» και «καθημερινή ζωή» δεν ήταν τόσο έντονος –αυτά εμπλέκονταν. Η εργάσιμη μέρα μπορούσε να επιμηκυνθεί ή να επιβραδυνθεί ανάλογα με τις ανάγκες, ενώ η σύγκρουση ανάμεσα στο «δουλεύω» και το «περνάω τη μέρα μου» δεν εμφανιζόταν τόσο έντονη. Σκιαγραφείται, δηλαδή, ένας *ακανόνιστος ρυθμός παραγωγής*, χωρίς συγχρονισμό, γεγονός που προκαλούσε τους θρήνους των ηθικολόγων και των ορθολογιστών του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα⁷. Από εκεί προέρχεται και η συνήθεια εκείνων που ήταν κύριοι της δραστηριότητάς τους να εναλλάσσουν τη σκληρή δουλειά με την απραξία, εκεί γεννιέται η έφεση στην τεμπελιά και το χουζούρι, ο θεσμός της Τσαγκαροδευτέρας, η επιμονή στον εορτασμό λαϊκών ή θρησκευτικών γιορτών που ήταν η αφορμή για απόδραση από την εργασία κλπ. Μιλάμε, δηλαδή, για μία *αντίσταση στην εργασιακή και χρονική πειθαρχία*, γι' αυτό και δεν είναι τυχαίο ότι αυτά τα λαϊκά έθιμα, τα παιχνίδια και οι γιορτές ήταν τα πρώτα πράγματα που δέχτηκαν την κατά μέτωπο επίθεση από τους εξυμνητές της εργασίας⁸.

Όλα τα παραπάνω μπαίνουν σε βαθιά κρίση από τη στιγμή που κάνει την εμφάνιση του ο *μισθωτός εργάτης*. Παρ' όλο που για κάποια χρόνια και σε κάποιες περιοχές, μεγαλοκαλλιεργητές ακόμη μετρούσαν τη δουλειά που περίμεναν από τους μισθωτούς τους σε «ημέρες», γρήγορα έγινε κατανοητό ότι ένας ακριβής υπολογισμός είχε ανάγκη μία όλο και πιο λεπτομερή χρονική κατάτμηση. Εδώ, πλέον, ο *χρόνος γίνεται χρήμα*, ο εργοδότης πρέπει να *εκμεταλλευτεί* τον χρόνο των εργαζομένων κι αυτός να μην χαραμίζεται, γιατί το καθοριστικό δεν είναι η δουλειά που πρέπει να γίνει, αλλά *η ίδια αξία του χρόνου*. Ο χρόνος δεν «περνάει», πλέον, αλλά *ξοδεύεται*, και οι μισθωτοί αντιλαμβάνονται ξεκάθαρα ποιο μέρος του χρόνου αφιερώνεται στα αφεντικά τους και ποιο για τους ίδιους. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι από εκείνη τη στιγμή η μετακίνηση προς τις σταθερές χρονικές μονάδες ήταν δυνητικά παρούσα: από τη στιγμή, δηλαδή, που η σταθεροποιημένη και κανονικοποιημένη εργάσιμη μέρα (αποσυνδεδεμένη πια από τον ημερήσιο κύκλο) συστάθηκε ιστορικά.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι πρώτες μεγάλες, βιομηχανικές ενδυματοπαραγωγικές μονάδες του 14^{ου} αιώνα, σηματοδοτούσαν μία τομή. Αυτές οι βιομηχανίες δεν παρήγαγαν πρωταρχικά για την ντόπια αγορά, όπως οι περισσότερες μεσαιωνικές «βιομηχανίες», αλλά (μαζί με τη βιομηχανία μετάλλου) ήταν οι πρώτες που μπλέχτηκαν στην παραγωγή μεγάλης

7. Τον Οκτώβριο του 1782, εκτός από την ύφανση δούλευε και στον θειισμό και στο αλώνισμα. Τis βροχερές μέρες, ύφαινε οχτώμιση με εννιά γυάρδες· [...] στις 23, δουλεύει «έξω» μέχρι τις 3, υφαίνει δυο γυάρδες πριν το ηλιοβασίλεμα, και «το βράδυ μπαλώνει το σακάκι του». Στις 24 Δεκεμβρίου, «ύφανα δυο γυάρδες πριν από τις 11, στοίβαξα τα κάρβουνα, καθάρισα το ταβάνι και τους τοίχους της κουζίνας και άπλωσα την κοπριά μέχρι τις 10 το βράδυ». [...] στις 18 Ιανουαρίου 1783, διαβάζουμε: «Δούλεψα στο χτίσιμο ενός στάβλου για ένα μοσχάρι· έπειτα, βρήκα τα κλαδιά τριών δέντρων που έκλειναν το δρόμο, τα κόψαμε και τα πουλήσαμε σήμερα στον Τζων Μπλάγκμπερο». Αυτά έγραφε στο ημερολόγιο του ένας μεθοδιστής, κτηματίας υφαντής το 1782 (τα αποσπάσματα πάρθηκαν από το Ε.Π. Τόμσον, «Χρόνος, εργασιακή πειθαρχία και βιομηχανικός καπιταλισμός», Νησίδες, 1994).

8. Σ' αυτό σημείο, μία απαραίτητη διευκρίνιση: με την αναδρομή αυτή που κάνουμε, δεν θέλουμε να δείξουμε ότι ένας τρόπος ζωής είναι προτιμότερος από κάποιον άλλον, ή ότι και στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες οι άνθρωποι δεν υπόκεινταν σε άλλες πειθαρχίες: έμφυλες, ηλικιακές, οικογενειακές, θρησκευτικές. Αυτό που θέλουμε να δείξουμε είναι, ότι όλες αυτές οι αλλαγές ήταν *πεδία συγκρούσεων*. Δεν ήταν απλά ένα ζήτημα τεχνολογικών αναδιαρθρώσεων, αλλά ζητήματα εκμετάλλευσης και αντίστασης στην εκμετάλλευση. Τέτοιες διαδικασίες υποβόσκουν καμουφλαρισμένες κάτω από τις ονομασίες «ανάπτυξη», «πρόοδος» κλπ.

κλίμακας για εξαγωγή. Οι τεχνίτες που αναφέραμε πρωτύτερα πουλούσαν ό,τι παρήγαγαν, αλλά στην υφαντουργία π.χ. υπήρχε πλέον ένας σαφής διαχωρισμός ανάμεσα στους εμπόρους υφασμάτων (που διένειμαν το μαλλί στους εργάτες, συγκέντρωναν τα φτιαγμένα ενδύματα από τους τελευταίους και τα πουλούσαν) και στους εργάτες, πολλοί από τους οποίους ήταν καθαροί μισθωτοί, κατέχοντας μόνο την εργατική τους δύναμη.

Τότε είναι που για πρώτη φορά (κι ακριβώς λόγω του αναβαθμισμένου ρόλου που κατέχει πλέον η *παραγωγικότητα* στις εργοστασιακές μονάδες) η εργασιακή διαδικασία αναγκάζεται να πειθαρχηθεί και να κανονικοποιηθεί και με εργαλείο τον χρόνο, το ρολόι. Όσο για το πώς κατάφεραν τα αφεντικά να επιβάλλουν αυτήν την «υγιή οικονομία χρόνου» στα εργοστάσια και τα εργαστήρια; Σ' αυτήν την περίπτωση χρησιμοποιήθηκε μία πλειάδα τρόπων όπως τα μισθολογικά κίνητρα, το χτύπημα της κάρτας, ο χρονομέτρης, η βία του επιστάτη, η μηχανολογική αναδιάρθρωση κ.ά. Το ίδιο δημιουργικοί, βέβαια, στάθηκαν και όσοι ήταν προορισμένοι να υπομείνουν όλα τα παραπάνω, όπως μαρτυρά και το παρακάτω άρθρο – απόσπασμα από τη Διάταξη για την Επίβλεψη των Νόμων των Χυτηρίων Crowley του 17^{ου} αιώνα:

Μετά από πληροφορίες ότι ορισμένοι υπάλληλοι ήταν τόσο ανέντιμοι ώστε να κάνουν το ρολόι που χτυπάει τη λήξη της δουλειάς να πηγαίνει μπροστά με τη βοήθεια βαριδίων, και να κάνουν το ρολόι που χτυπάει την ώρα που ξαναπιάνουν δουλειά να πηγαίνει πίσω με τη βοήθεια άλλων βαριδίων, [...] δια τούτο διατάσσω, κανένα πρόσωπο, για κανένα λόγο, να μη παίρνει υπ' όψη του κανένα άλλο ρολόι τοίχου ή χεριού εκτός από το ρολόι του Επιστάτη⁹.

Ξεχωριστό ενδιαφέρον, ωστόσο, παρουσιάζουν όχι μόνο οι τρόποι με τους οποίους *επιβλήθηκε* αυτή η πειθαρχία, αλλά και οι τρόποι με τους οποίους αυτή *εσωτερικεύτηκε* από τα υποκείμενα. Με άλλα λόγια, ισχυριζόμαστε ότι οι άνθρωποι πριν βρουν τα χρήματα ν' αγοράσουν ρολόγια, είχαν ήδη αποκτήσει ένα εσωτερικό, ηθικό ρολόι. Κι ανοίγοντας αυτήν τη συζήτηση, δεν μπορεί κανείς να μη μιλήσει για τη λεγόμενη *πουριτανική ηθική*. Μία ηθική που λειτούργησε ως *επιταχυντικός συντελεστής* για την εμφάνιση του καπιταλισμού, βοηθώντας τόσο στην ποιοτική διαμόρφωση του, όσο και στην ποσοτική εξάπλωση του. Αυτό που κατάφερε να κάνει ο προτεσταντισμός (αποδεικνύοντας, μεταξύ άλλων, ότι και το στοιχείο της ιδεολογίας μπορεί να επιδράσει καταλυτικά στη μετατόπιση αντιλήψεων και τρόπων συμπεριφοράς), ήταν να μεταφέρει το μοναχικό ασκητισμό στην καθημερινή ζωή –μέσω της εκπλήρωσης των υποχρεώσεων του ατόμου προς τον κόσμο. Μέχρι τότε, η έννοια του επαγγέλματος (εάν υπήρχε τέτοια), ο καθημερινός μόχθος, η «βιοπάλη», ήταν υλικά πράγματα, μη πνευματικά, *ουδέτερα*, αν όχι απόδειξη ματαιοδοξίας ή και πανουργίας σε κάποιες περιπτώσεις. Με τον προτεσταντισμό η εργασία πλέον συστήνεται ως μία εξωτερική έκφραση της αδελφικής αγάπης: ένα μέσο το οποίο όχι μόνο λειτουργεί προληπτικά για τυχόν πειρασμούς, αλλά μετατρέπεται σε ειδικό, μοναδικό σκοπό της ζωής γενικά.

Σχηματικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι η πουριτανική ηθική εκφράστηκε με δύο τρόπους: στην πρώτη περίπτωση, λειτούργησε ως μία υπενθύμιση της σύντομης διάρκειας της επίγειας ζωής και της βεβαιότητας για την έσχατη κρίση –συνδέοντας, με λίγα λόγια, την τεμπελιά, την άνεση και την ηδονή με τα καζάνια της κόλασης. Σ' αντίθεση με τον καθολικισμό (στον οποίο υπήρχε η δυνατότητα συγχώρεσης, άφεσης αμαρτιών και ανακούφισης), ο προτεσταντισμός καταδίκαζε τον άνθρωπο σε μία ανελέητη μοίρα, η οποία δεν υποσχόταν καμία ανταμοιβή για ώρες απεισκευσίας ή αδυναμίας. Μερικές «καλές πράξεις» δεν μετρίαζαν τη ζωή του, το χρέος του ήταν *μια ζωή* καλών πράξεων συνδυα-

9. Ε.Π. Τόμσον «Χρόνος, εργασιακή πειθαρχία και βιομηχανικός καπιταλισμός» (Νησίδες, 1994).

σμένων με *συστηματικό τρόπο*. Ο κύκλος «αμαρτία – μετάνοια – τιμωρία – ανακούφιση», αντικαθίσταται από μία συνεπή, ρυθμιστική μέθοδο που διαλύει τον απρογραμματίστο και ασυστηματοποίητο χαρακτήρα της ζωής¹⁰.

Ο δεύτερος τρόπος ήταν οι πιο ωμές και άμεσες παραινέσεις για τη σωστή διαχείριση του χρόνου, δηλαδή μονότονη και ανιαρή ηθικολογία. Δεν επιτρέπεται ο εφησυχασμός της ιδιοκτησίας, η χαλάρωση, η απόλαυση του πλούτου που συνοδεύεται από οκνηρία και τους πειρασμούς της σάρκας, αλλά αν κανείς θέλει να ελπίζει για τη χάρη του θεού, πρέπει να δρα συνεχώς, χωρίς σπατάλη χρόνου. Η ζωή είναι πολύ μικρή κι ακριβή, μας λέει ο προτεσταντισμός, ώστε να ξοδεύεται σε πολυτέλειες ή σε περισσότερο ύπνο απ' ό,τι χρειάζεται – όλα αυτά είναι απόλυτα καταδικαστέα, γιατί σε κάθε χαμένη ώρα χάνεται και εργασία για τη δόξα του θεού¹¹.

Κλείνοντας αυτήν την επισκόπηση της καταγωγής της σημερινής έννοιας του χρόνου, αξίζει να επιχειρήσουμε να συνδέσουμε αυτήν τη (φαινομενικά, ιστοριογραφικού ενδιαφέροντος) συζήτηση με το τώρα. Και η αλήθεια είναι ότι η αναδρομή που μόλις κάναμε, μας δίνει αρκετά εφόδια για κάτι τέτοιο.

Αναφέραμε πριν, όταν διαπραγματευόμασταν τον ακανόνιστο ρυθμό παραγωγής που χαρακτήριζε τις προκαπιταλιστικές κοινωνίες, ότι η διάκριση μεταξύ «ελεύθερου» και «μη ελεύθερου» χρόνου ήταν κάτι άγνωστο, ότι η εναλλαγή μεταξύ της απραξίας και του μόχθου έμοιαζε κάτι το φυσικό, κι ότι ο *πολύπλευρος χαρακτήρας* των ανθρώπινων δραστηριοτήτων ήταν μία αναγκαία συνθήκη, όταν ο καταμερισμός της εργασίας ακόμα δεν είχε πάρει τις διαστάσεις που έχει σήμερα. Με την ορθολογικοποίηση της εργασιακής διαδικασίας, όλα τα παραπάνω τέθηκαν υπό αμφισβήτηση: ο διαχωρισμός της ημέρας σε εργάσιμη ή μη αυστηροποιήθηκε και κανονικοποιήθηκε, οι καθημερινές, συλλογικές ασχολίες τεμαχίστηκαν και εξατομικεύτηκαν, και το *σταθερό ωράριο* έγινε η νέα έννοια που καθόριζε με συστηματικό τρόπο τον χρόνο «απασχόλησης» των εργαζομένων. Κι όμως, μήπως οι παραπάνω περιγραφές φαντάζουν «ουτοπία» για ένα σημαντικό μέρος των εργαζομένων τα τελευταία (πολλά) χρόνια; Αν αφήσουμε κατά μέρος το γεγονός ότι *ούτως ή άλλως* για την πλειοψηφία των γυναικών ο χρόνος στο σπίτι είναι απλά ο χρόνος υλοποίησης της εργασίας της αναπαραγωγικής σφαίρας¹², μήπως δεν βιώνουμε πολλοί και πολλές από εμάς, εδώ και καιρό, μία «επιστροφή» (αυτήν την φορά, όμως, με τους όρους που θέτουμε και συμφέρουνε τα αφεντικά) στην εργασιακή μη κανονικότητα, τα «σπαστά» ωράρια και τις πληρωμές «με το κομμάτι»; Δεν περιγράφουμε τίποτε άλλο από αυτό που

10. Ένας φρόνιμος και έξυπνος χριστιανός θα πρέπει να τακτοποιεί τις δουλειές του με τέτοια τάξη, ώστε κάθε μια να έχει την καθορισμένη θέση της και το σύνολο να μοιάζει μ' ένα ρολόι ή μ' έναν οποιονδήποτε άλλο μηχανισμό, όπου όλα πρέπει να δουλεύουν καλά και να βρίσκονται στη θέση τους, εξηγούσε ο Οδηγός του Χριστιανού το 1673 (Ε.Π. Τόμσον «Χρόνος, εργασιακή πειθαρχία και βιομηχανικός καπιταλισμός», Νησίδες, 1994).

11. Που έχουν, όμως, το μυαλό τους αυτοί οι άνθρωποι, και από τι μέταλλο είναι φτιαγμένη η σκληρή καρδιά τους, ώστε να μπορούν να παίζουν και να χαλαρίζουν αυτόν τον Χρόνο, αυτόν τον τόσο σύντομο χρόνο, αυτόν τον αναντικατάστατο χρόνο που τους δόθηκε για να εξασφαλίσουν την αιώνια σωτηρία της ψυχής τους;, αναρωτιόταν ο ίδιος Οδηγός που αναφέραμε πριν (ό.π.).

12. Εδώ δεν εννοούμε τίποτα διαφορετικό από τη φροντίδα των παιδιών, το διάβασμα για το σχολείο τους, το μαγείρεμα γι' αυτά και τον σύζυγο, μέχρι και το να βάζεις πλυντήριο 12:00 το βράδυ γιατί έχει πιο φτηνό ρεύμα. Βλέπουμε ότι η οικιακή εργασία, ως άμισθη εργασία που εκτελείται ως επί το πλείστον από τα γυναικεία υποκείμενα, προσομοιάζει πολύ έντονα στην κατάσταση της επισφάλειας. Ουσιαστικά δεν υπάρχει διάκριση μεταξύ εργάσιμου και ελεύθερου χρόνου, μεταξύ υποχρέωσης και επιλογής, μιας και η ρευστοποίηση του χρόνου και η διαρκής εργασία είναι σύμφυτη με την ύπαρξη της αναπαραγωγικής εργασίας.

κάποιοι σύντροφοι και συντρόφισσες παλιότερα ονομάσανε *επισφάλεια*¹³, προσπαθώντας να ορίσουν εκείνες τις εργασιακές συνθήκες που ξανακάνουνε τη διάκριση ανάμεσα στη «δουλειά» και τη «ζωή» όλο και πιο δυσδιάκριτη. Αυτή τη φορά, όχι γιατί *εμείς* επιλέγουμε το πότε και για ποιον θα δουλέψουμε και πότε θα ξεκουραστούμε, αλλά επειδή υπάρχει ο εκβιασμός του να δουλεύεις part-time, να είσαι σπίτι σου και παρ' όλα αυτά να πρέπει να βρίσκεσαι σε μία συνεχή εγρήγορση γιατί το κινητό μπορεί να χτυπήσει κι αυτό να σημαίνει «δουλειά», η σύμβαση σου να λέει ότι πληρώνεσαι για «αυτό» και για «εκείνο» και παρ' όλα αυτά το αφεντικό σου να απαιτεί να κάνεις και το «άλλο» και το «παράλλο».

Πάνω σ' αυτό, ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί το εξής: πριν εισαχθούν τα συγκεκριμένα εργασιακά μοντέλα ως απάντηση των αφεντικών στους μαζικούς εργατικούς αγώνες της δεκαετίας του '70, από την πλευρά της απειθαρχης νεολαίας κάτι τέτοιο ήταν το *ζητούμενο*. Μία από τις μορφές εξέγερσης του νεανικού προλεταριάτου εκείνης της εποχής ήταν ακριβώς ο χλευασμός της βιασύνης και της αξίας που έδιναν στον χρόνο οι γονείς τους, η άρνηση της εργασιακής ασφάλειας και της «σταθερής και μόνιμης δουλειάς», η ανάπτυξη των ιδεών περί αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου κλπ¹⁴. Φυσικό ήταν να μην αργήσουν να εμφανιστούν και τα ιδεολογήματα εκείνα που, στηριζόμενα στην άποψη ότι η ιδεολογία της ηθικής της εργασίας συνέβαλε (ως ένα βαθμό, τουλάχιστον) στο να ξεπεράσει τη σπάνη του παρελθόντος ο βιομηχανοποιημένος κόσμος, ήλπιζαν ότι αυτή η ηθική που δίνει αξία στον χρόνο θα καταρρεύσει αυτόματα όταν το βιοτικό επίπεδο (προφανώς, ενός συγκεκριμένου μέρος της κοινωνίας) ξεπεράσει έναν α' βαθμό. Ιδεολογήματα που σαρώθηκαν από την πραγματικότητα τα επόμενα χρόνια, όταν κομμάτια αυτών των νεολαιίστικων αρνήσεων κατάφεραν να ανανεώσουν με δραματικό τρόπο βιομηχανίες διασκέδασης, να γεννήσουν μαζικές κουλτούρες και ιδεολογίες, να ντύσουν νέα καταναλωτικά πρότυπα μ' έναν αέρα ριζοσπαστικότητας και τζάμπα επανάστασης κλπ.

Το πρόβλημα, στην προκειμένη, έγκειται στο εξής: το ζήτημα δεν είναι πώς θα *καταναλώσουμε* τον περισσευούμενο/ελεύθερο χρόνο μας, αλλά τι μπορούμε να κάνουμε με τις

13. Πριν αρκετά χρόνια, είχε γίνει μία συστηματική προσπάθεια από συντρόφους και συντρόφισσες στην πόλη της Θεσσαλονίκης (και όχι μόνο) να αναλυθεί και να επικοινωνηθεί το ζήτημα των επισφαλών εργασιακών σχέσεων μέσα από το σχηματισμό συλλογικοτήτων, την οργάνωση εκδηλώσεων και την έκδοση έντυπου λόγου. Όποιος/όποια ενδιαφέρεται, μπορεί να τσεκάρει: το 4ο τεύχος της επιθεώρησης Τα Μάτια του Πλήθους με γενικό τίτλο «*Επισφάλεια?*», την μπροσούρα «*Εργασία, κίνημα στα πανεπιστήμια, επισφάλεια*» της Συνέλευσης Ενάντια στην Επισφάλεια που κυκλοφόρησε το 2007, το περιοδικό Στάση που κυκλοφόρησε συνολικά 4 τεύχη την περίοδο '08 – '10, καθώς και διάφορα κείμενα της επιθεώρησης Black Out. Επίσης ξεχωριστό ενδιαφέρον έχει και το βιβλίο του Αμπντέλ Μαμπρουκί, «*Η γενιά της επισφάλειας*», που εκδόθηκε συλλογικά από τις ομάδες Βιβλιοφρικόριος, Το Ρεπό, Σωματείο Σερβιτόρων και Μαγείρων, Συνέλευση Βάσης Εργαζομένων Οδηγών Δικύκλου και Νομάδες Αντιρροής το 2007. Βλέπε και <https://precarity.blogspot.com/>.

14. Μία από τις ιστορικές φιγούρες της ιταλικής αυτονομίας, ο Franco Berardi Bifo, περιγράφει με γλαφυρό τρόπο αυτήν την αντιστροφή: *Θυμάμαι πως μία από τις ισχυρές ιδέες του κινήματος της αυτονομίας τη δεκαετία του '70 ήταν η ιδέα ότι «η επισφάλεια είναι καλό πράγμα». Η επισφαλής εργασία είναι μια μορφή αυτονομίας από τη σταθερή και μόνιμη εργασία, που κρατά μια ζωή. Τη δεκαετία του '70 πολλοί άνθρωποι συνήθιζαν να δουλεύουν για λίγους μήνες, μετά να ταξιδεύουν, και να ξαναγυρνούν για λίγο στη δουλειά. Αυτό ήταν δυνατό την εποχή της σχεδόν πλήρους απασχόλησης και μιας γενικότερης εξισωτικής κουλτούρας. Αυτή η κατάσταση επέτρεψε τους ανθρώπους να δουλεύουν για δικό τους συμφέρον και όχι για το συμφέρον του κεφαλαίου, αλλά προφανώς δεν μπορούσε να λειτουργήσει για πάντα. Έτσι η νεοφιλελεύθερη επίθεση της δεκαετίας του '80 θα αντέστρεφε το συσχετισμό δυνάμεων.*

Η απορρύθμιση και η ελαστικοποίηση της εργασίας ήταν το αποτέλεσμα και η αντιστροφή της αυτονομίας των εργατών. Αυτό πρέπει να το γνωρίζουμε όχι μόνο για ιστορικούς λόγους. Αν θέλουμε να καταλάβουμε τι πρέπει να γίνει σήμερα, στην εποχή της πλήρως ελαστικοποιημένης εργασίας, πρέπει να καταλάβουμε πως επετεύχθη η καπιταλιστική ιδιοποίηση της κοινωνικής επιθυμίας («Επισφάλεια?», Τα Μάτια του Πλήθους #04, 2006).

ζωές μας, εάν μας δινόταν αυτός ο -μη διευθυνόμενος από άλλους- χρόνος. Εάν συνεχίζουμε να δίνουμε στον χρόνο αυτήν την *αξία χρήσης*, τότε πολύ εύκολα θα καταλήξουμε να αναζητάμε λύσεις για το πώς αυτός μπορεί να αξιοποιηθεί με τους τρόπους που περιγράψαμε λίγες γραμμές πιο πάνω. Αν, από την άλλη, *αρνηθούμε* αυτήν τη λειτουργική χρήση του χρόνου, τότε ανοίγονται μπροστά μας κάποιοι άλλοι δρόμοι: δρόμοι που οδηγούν σε μέρες που γεμίζουν τα κενά τους με πιο πλούσιες κοινωνικές και συντροφικές σχέσεις, με διαδικασίες αυτοαξιοποίησης κ.ά.

Ένας ακόμη παράγοντας που ανοίγει αυτήν τη συζήτηση μεταξύ παρελθόντος και παρόντος, αφορά το ζήτημα της *εσωτερίκευσης της πειθαρχίας*. Ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα που είχαν ν' αντιμετωπίσουν τα αφεντικά στις περιόδους που ερευνήσαμε, ήταν εκείνοι οι πληθυσμοί που, ενώ προλεταριοποιούνταν βίαια και μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα, δυσκολεύονταν να υιοθετήσουν μία εργασιακή ηθική και πειθαρχία λόγω άλλων σχέσεων (*κοινωνικών*) που υπερτερούσαν: μιλάμε για ανθρώπους, για παράδειγμα, των οποίων οι δεσμοί με τις οικογένειες και τα χωριά τους ήταν πολύ στενοί, με αποτέλεσμα μόνο μερικά και αποσπασματικά να αισθάνονται ότι «εμπλέκονται» στη ζωή του εργοστασίου. Κι αν μία τέτοια εικόνα μας φαίνεται αρκούντως ρομαντική και μακρινή, ας μην απομακρυνθούμε ιδιαίτερα (χρονικά και τοπικά) από το σήμερα: το ίδιο μπορεί να πει κανείς ότι ίσχυε και για όσες προλεταριακές γειτονιές είχαν ξεμείνει κατά τη δεκαετία του '70 στη γειτονική Ιταλία. Τα *κινήματα αυτομείωσης* που ξέσπασαν εκείνη την περίοδο, δεν θα μπορούσαν να αναπτυχθούν εάν δεν υπήρχε ο συνδυασμός δύο σημαντικών παραγόντων: εργατικές επιτροπές από τη μία (που αρνούσαν να κόψουν το ρεύμα σε νοικοκυριά που αφήνανε απλήρωτους λογαριασμούς), συνελεύσεις γειτονιάς από την άλλη (που αρνούσαν συλλογικά να πληρώσουν τα αυξημένα τιμολόγια)¹⁵. Αυτοί οι «δύο κόσμοι», όμως, δεν ήταν ξένοι μεταξύ τους, αλλά μέρη ενός αδιαίρετου συνόλου: οι εργαζόμενοι που δούλευαν στα Μ.Μ.Μ. ή τις εταιρείες ηλεκτρισμού, ήταν τα ίδια άτομα που μετά το σχόλασμα της βάρδιας τους θα γυρνούσαν στις ίδιες γειτονιές με τους συνάδελφους τους, οι «μπαταχτήδες» ήταν γνώριμα πρόσωπα από τα διπλανά διαμερίσματα και οι ζωντανές μνήμες των συλλογικών αντιστάσεων ακόμα δεν είχαν δώσει τη θέση τους στην κοινωνική αμνησία της εξατομίκευσης και των ατομικών προσδοκιών – πράγμα που έκανε και πολύ πιο εύκολη τη σύνδεση και ανάπτυξη αγώνων σε διάφορα κοινωνικά πεδία. Ένα διακύβευμα, δηλαδή, που βλέπουμε, είναι πώς θα αποδομήσουμε πρώτα απ' όλα *εμείς οι ίδιοι* στις συνειδήσεις και τα μυαλά μας αυτήν την πειθαρχία, τον ανταγωνισμό, την ταύτιση με την επιτυχία και την εργασία που μας επιφυλάσσει αυτός κόσμος. Προφανώς, μία «επιστροφή στο παρελθόν» είναι εκτός συζήτησης – με τον έναν ή τον άλλον τρόπο καλούμαστε κι εμείς να συνθέσουμε από την αρχή στοιχεία που μπορεί να έχουν αναφορές από το παλιό κι από το καινούριο, από μία μνήμη, αλλά κι από σχέδια. Αν κάποια στιγμή μάθαμε να ξεδεύουμε μεθοδικά την ενεργητικότητα μας και να καταπιέζουμε την ικανότητα μας να αφαιρούμαστε με τον πιο αυθόρμητο τρόπο, είναι ένα διακύβευμα το πώς θα αποκτήσουμε ξανά αυτήν την ικανότητα.

15. Για μία ενδεικτική ματιά στα πεπραγμένα του κινήματος της ιταλικής αυτονομίας, βλέπε Ομάδα Βιβλιοθήκης Φάμπρικα Υφανέτ «Φαντάσου ένα κίνημα» (2015). Συγκεκριμένα για τα κινήματα αυτομείωσης: Πρωτοβουλία από κατάληψη Κτήματος Πραποπούλου «*Το σπίτι των κλεφτών-Τρία κείμενα για το κίνημα της αυτομείωσης στην Ιταλία τη δεκαετία του '70*» (2009) και κατάληψη Φάμπρικα Υφανέτ «*Εμπειρίες από το κίνημα αυτομείωσης στην Ιταλία την δεκαετία του '70*» (2010).

Βιβλιογραφία

- Berneri, C (2017), *Ο χριστιανισμός και η εργασία*, Ελευθεριακή Κουλτούρα.
- Debord, G (2010), *Η κοινωνία του θεάματος*, Διεθνής Βιβλιοθήκη.
- Polcaro, V.F. (2013), *The concept of time, from Palaeolithic to Newtonian physics* (άρθρο).
- Postone, M (2020), *Αφηρημένος χρόνος*, κατάληψη Φάμπρικα Υφανέτ.
- Thompson, E.P. (2018), *Η συγκρότηση της αγγλικής εργατικής τάξης*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.
- Weber, M. (2006), *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, Gutenberg.
- Λιάκος, Α. (2011), *Αποκάλυψη, Ουτοπία και Ιστορία, Οι μεταμορφώσεις της ιστορικής συνείδησης*, Εκδόσεις Πόλις.
- Πολάνυι, Κ. (2007), *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, Νησίδες.
- Τόμσον, Ε.Π. (1994), *Χρόνος, εργασιακή πειθαρχία και βιομηχανικός καπιταλισμός*, Νησίδες.